

սուցնապետին յիշատակագիրն՝ որ նոյն տարին ներկայացուած է լայպցիգի գիտութեանց արքունական Ընկերութեան։¹ Միխիթարեան անխնայ շայր ժողոված է իւր գրքին մէջ այն ամէն տեղեկութիւնք զորոնք կրցած է հաւաքել շայոց հին կրօնին վրայ։ Ենայի շամարարանին հոգնակարօր ուսուցչապետն՝ շատ աւելի սակաւաթիւ զերու մէջ, բայց աւելի ապահով եւ աւելի խտադատ յորինուածութեամբ՝ գործածած է իւր ընդարձակ ծանօթութիւնքն եւ իւր քննադատական հանձարը՝ ներկայացընելու մեզի հայկական ամենազոյգ կաճատին (Պանթէոն) այնպիսի պատկեր մ'որ շատ գերազանց է մեր ցայժմ ունեցածէն։ Արշապ ալ յանձնարարեմք՝ քիչ և, կրօնական պատմութեան ուսմանց բարեկամներուն՝ կարգալ այս երկու հայկապ գործերն որ կը նպաստեն լուսաբանելու նիւթ մ'որ այս ամէնէն ետքն ալ տակաւին մօժէ կը մնայ։

Արդեամբք ալ դժուար է ցայժմ ստացուած արդիւնքներն իրբեւ լիովին գահացուցիչ համարիլ։ Արդգանք որ անհաստատ, անստոյգ, անորոշ բան մը կայ, որ մի միայն աղբիւրներուն ցանցառութենէն եւ աղբատութենէն յառաջ չի գար։ Պակասմն է հետազոտութեան համար ապահով խարխիւ մը, բացդորշ գծուած մեկնակէ մը։ Ասոր համար բազմաթիւ եղբակցութիւններ, որ հիմնուած են կղզեցած՝ երբեմն մի միակ տեղերու վրայ՝ չեն կրնար դիմաւ ալ քիչ մ'աւելի խիտ քննադատութեան առջեւ։ Ըսածնիս պարտաւ մը չէ որ ուղղուած ըլլայ այն երկու գիտնոց զորոնք վերը յիշեցիք։ Եթէ անոնք աւելի կատարելապէս չեն յաղորդած, պատճառն այն է որ անոնց անկարգիւք էր աւելի լաւն ընել։ Պակասութիւնք հոս այն է որ հայկական հին մատենագրութեան մեր ունեցած ծանօթութիւնքը տակաւին իրենց սկզբնական վիճակին մէջ են։ Պատմական հետազոտութիւնք չի կրնար վախճանին հասնիլ, եթէ անկէ յառաջ կանխած չըլլայ վկայութեանց քննադատութիւնը։ Բայց արդ հայ բնագիրներու ժամանակին, աղբերաց եւ հեղինակութեան մասին բազմատեսակ խնդիրներ միայն գուաշմիտէն վեր սկսած են գիտնականօրէն յուզուիլ, եւ անտարակոյս տակաւին շատ հեռու է այն օրն երբ բաւական պարզաբանուած ըլլան։ Ան այժմ,

յիշեալ բնագիրներուն համեմատ եղած ուսումնասիրութիւնք հին Հայաստանի վիճակին վրայ, ի մասնաւորի հետազոտութիւնքն ի մասին քրիստոնէութեան մուտնելուն այս երկիրը, եւ այն կրօնին որուն տեղը բռնեց, յաճախ շատ խնդրական եղբակցութեանց կը տանին։

Յաջորդ էջերուն մէջ իմ նպատակս չէ հայկական հեթանոսական կրօնին ծանօթութիւնք զարգացընել։ Ար շատանամ յիշելով դից անունները, առանց զբաղելու անոնց էական բնութեամբն, առանց խուզարկելու անոնց պարսիկ, հայ կամ ասորի ծագումը. առանց ճշգրտելու զանոնք յունական Պանթէոնի դից հետ նոյնացընելու աւաճարկութեանց արժէքն։ Արդեամբք ալ պարզապէս գրական կարգի խնդիր մըն է զոր յաջորդով կը փորձեմ պարզաբանել։ Մովսիսի խորհնացուց բոլորն մը տեղերը հետազոտելով կ'ուզեմ ցուցընել որ այն տեղերը չեն կրնար որ եւ արժէք մ'ունենալ պատմաբանի մը համար, եւ թէ անոնցմէ յաճախ հանուած հետեւութիւնքը գոնէ վաղածաման են։

Ա.

Արտաշէս Ա., եթէ պէտք է հաւատալ Մ. խորհնացուց, վաղարշապէ թոռն ու երկրորդ յաջորդն էր որ հիմնեց շայոց Արշախունեաց հարստութիւնը։ Պատերազմասէր միապետ մըն է, որ կ'աշխարհալալէ փոքր-Սսիան, կը գրաւէ Թունաստանն, եւ՝ ընդ զովկիանոս բազմութեամբ նւազց։ Ար մեծին զինուորական ապստամբութեան մ'ատեն, երբ իւր անհամար զինուորները զերար կը կոտորէին, (Մ. խոր., Բ, Ժ, Ժգ)։ Արտաշէս իւր գահը թողուց Տիգրանայ իւր որդւոյն, Միհրդատայ փեսային եւ զաշնակցին, Լուկուլլոսի եւ Պոմպէի հակառակորդին, որ իւր աշխարհակալութիւնքն տարածեց Միջագետքի եւ Ասորոց աշխարհին կողմը։

Իւր արշաւանաց ժամանակ՝ փոքր-Սսիա եւ Թունաստան որոշ թուով դից արձաններ գտաւ Արտաշէս, զորոնք Հայաստան խաւրեց՝ ազգային մեհաններու մէջ կանգնելու, իրբեւ նշանակներ իւր յաղթութեանց։ Տիգրան իւր հօր կամաց գործադրութիւնն աւարտեց, եւ մեհանները ճիշացուց Միջագետք գտնուած արձանով մը։

Ահա Մովսիսի խորհնացուց այն տեղերն որ այս դէպքերուն կը վերաբերին։

1.

Եւ գտաւ յԱւուայ պղծմանը ոսկէզօծ պատկերս զԱրտաշէսի եւ զՆերսիսի եւ զԱրտաշէսի, սայ (Արտաշէս) բերել յաշխարհս մեր, զի կանգ

¹ H. Gelzer, Zur armenischen Götterlehre, in *գիրք Berichten der Königl. Sächs. Gesellschaft der Wissenschaften*, 1896, p. 93—148. — Թրք. ի հայ Զ. Թ. Թորոսեան՝ «Գիտաբանութիւն Հայոց», ի «ԲՐՄ» 1897, էջ 16, 63, 176, 853, 425, 474 եւն։

նեպնն յԱրմաւիր: Զոր առեւել քրմապետացն, որ էին յաղէէ վարդապետաց, զԱպրդոնն եւ զԱրտեմիդեայն կանգնեցին յԱրմաւիր. իսկ զՀեռապոյն զառնապատակերն՝ զոր արարեալ էր ի Սկեռզեայ եւ ի Դիպինոսէ կրեաւալայ, զվաճագն իւրեանց վարկանելով նախնի, կանգնեցին ի Ցարսն յիւրեանց սեփական զիւրն յԱշտիշատ, յետ մահանն Արտաշեսի: (Բ, ԺԶ):

2.

Բայց եւ յեղապայ առեալ պատկերս զԴիոսի զԱրտեմիդայ, զԱթենայ, զԷփեսոս, զԱփրոսիոնայ, ապա (Արտաշէս) բերել ի Հայս: Որ ոչ ժամանեալ միամտաւ լինել յաշխարհս, լսեն զբո՛թ մահուան Արտաշեսի, եւ փախուցեալ ընկնուան զպատկերս յամրոցն յԱՆիի. եւ թուրքն զնոցին բռնաւ լինելով, դարարն առ նոսա: (Բ, ԺԷ):

3.

Առաջին զորո՛ք զմէջնանն շինել կամեցաւ (Տիգրան): Իսկ քրմացն որ եկեալ էին ի Յունաց, զմտաւ անեալ զի մի ի խորաշն լայս վարդինն, պատմանացն զգոռութիւնս, իբր թէ զիւր անդէն կամին զբնակին: Որում հաւանեալ Տիգրան, կանգնեաց զղորդակցան պատկերն Դիոսի յամրոցն յԱՆիի, եւ զԱթենաս ի Թիւլ. եւ զԱրտեմիդայ ցրեաւ պատկերս յերկրայ: Եւ զԷփեսոստն ի Բագարտանք: Բայց զԱփրդոնայ պատկերն իբրեւ Երակդայ տարփառոր՝ առ զարսն պատկերն Երակդայ հրամայեաց կանգնել յաւաշ Կիւլիս: (= Աշտիշատ) Եւ ցատուցեալ ընդ վահաւնն, իթէ բոլոր յիւրեանց սեպականին յշինցին կանգնեցին զպատկերն Երակի առաքեալ ի նոցին հօր, ընկնուա զնոս ի քրմութենէն, եւ զքեղն յաբըսնիս առնուա, յորում պատկերքն կանգնեցան: (Բ, ԺԸ):

4.

Ինքն (Տիգրան) իրանէ ի Միդացեա, եւ գտեալ անդ զԲարսամայս պատկերն՝ զոր ի փորկոյղ եւ ի բերդէ կազմալ էր արծաթով, հրամայէ ասնել կանգնել յաւանին Թորդան:

Այս տեղերեն՝ զորոնք յառաջ բերինք, ինքնին կը հետեւի որ՝ Մովսիսի խորենացոյ ժամանակագրութեան համաձայն՝ մերձաւորապէս մեր քրիստոնեական թուականութեան առաջին դարուն սկիզբները Հայաստանի հեթանոսական մեհանները փոխադրուեցան ինն դիցարձանք օտար ծագմամբ, երկու աշխարհակալ միապետաց՝ Արտաշեսի եւ Տիգրանայ՝ հրամանաւ: Այս արձաններէն երեքը Փոքր-Ասիայէն էին, Տիգրէ՝ Ելլաբայէն, մին՝ Միդագետէն:

1. Պղտէն է շինթէն ամրոցն Անի (որ եւ կուրծի նաեւ զամառի, նոր քարանձարեւ փայ՝ կենտի): Եփրատայ զան ամբ՝ Բարսի-Հայոց մէջ, Անի քաղաքն հնա՝ Սիւրբան զնայ փայ Արտաւոս Նահանգին մէջ՝ որ Անուրեանց արդարութեան մայրաքաղաքն եղաւ որ որուն աւերակները հայրաքանդակէ են: Էմմա. St. Martin, Mémoires sur l'Arménie, I, 72 հ. 111 ff.

2. Tomaséo, Langlois եւ արքիեփոսոս Էրիշ. Բայց «Երկրայ» սեռական-արական մեւն է՝ Երեւոն անուան: Տե՛ս Արժմանեղեղայ քով մեծի կրկին օրինաբանը (այս. 1862), էջ 48 եւ 500:

Հայկական տաճարներու մէջ զետեղուեցան հետեւեալ կերպով.

ԱՒ- ԳՐԻՄ-ՆԵՐՇ

1. Արտեմիս (Ա), որուն արձանը	Արմաւիր.
կանգնուեցաւ	Աշտիշատ.
2. Հերակլ	Արմաւիր:
3. Ապրդոն	

ԵԼԼ-ԳՐԻՄ-ՆԵՐՇ

4. Դիոս	Մնի.
5. Արտեմիս (Բ)	Շրէգ.
6. Աթենայ	Թիւլ.
7. Հեփեսոս	Բագարտանք.
8. Ափրդոն	Աշտիշատ.

ՄԷԼ-ԳԻՄ-ԳՐԻՄ-ՆԵՐՇ

9. Բարսամէս	Թորդան:

Արմաւիր քաղաքն՝ որուն համար որոշած էր Արտաշէս Ասիայ մէջ գրաւած երեք արձաններն, եւ որ սակայն միայն Արտեմիդայ եւ Ապրդոնի արձանները ստացաւ, այն ժամանակ սակաւին մայրաքաղաք էր Հայաստանի: Արտաշեսի հաւը՝ Վաղարշա՛յ՝ Տոն կանգնած էր արդէն իւր նախնեաց անդրիններուն հետ նաեւ Արեգական եւ Լուսնի արձաններ. (Բ, Ը)՝ Երբ Երուսաղէմ Սանատրուկ յաղորդը Թորդոց Արմաւիրի եւ իւր արքունեաց հաստատուեցաւ Երուսաղէս քաղաքը՝ զոր շինած էր Երասխայ վրայ եւ Անուրեան գետէն ոչ հեռու, իւր նոր մայրաքաղաքը փոխադրել առաւա այն ամէն որ կար Տոնի մէջ, ի բաց առեալ սակայն դից անդրինները: Կասկածոտ միապետն իւր բնակութեան մօտ երկրպագուաց մեծածիւր խուռներմաց բազմութենէն վախճալով՝ բազիններն ու արձանները հաւաքեց միացուց քաղաքի մը մէջ որ յատկապէս պաշտաման նուիրուած էր, զոր շինեց քիչ մը հեռուս եւ անուանեց Բագարան. (Բ, ԸԺ, Խ)՝ Սակայն իւր յաղորդը Արտաշէս Բ՝ ինքն ալ նմանապէս իրեն մայրաքաղաք մը շինեց, որուն իւր անունը առաւ՝ Արտաշատ. Տոն զողկցց այն ամենայն՝ զոր իւր նախորդը հանած էր Արմաւրէն՝ աննցմով Երուսաղէսյան ու Բագարանի զարգարելու համար, փոխելով (Բագարանէն) նաեւ «պատմական Արտեմիդայ եւ զամենայն կուռս հայրենիս» (Սանատրուկ*) Տոն փոխադրուեցաւ նաեւ Ապրդոնի արձանը, որ սակայն կանգնուեցաւ «արտաքոյ քաղաքին. . . հուպ ի ճանապարհն» (Բ, ԽԺ)՝ Սակայն ասով ալ Արմաւիր

* Հայապէտը կը հասկնայ եւ կը թարգմանէ՝ et toutes les idoles de son père [Sanatrouk], այսինքն՝ «Եւ իւր հօր (Սանատրուկ) բոլոր կուռքերն»

Հին կուռքերուն բախտի փոփոխումներն վախճան չառին: Երբ Արտաշէր սասանեան առաջին թագաւորն սպանելէ առաւ Հայոց խորով արքայն եւ աշխարհակալեց անոր թագաւորութիւնը, կործանեց Արտաշատի մէջ եղած Արեգական եւ Լուսնի արձանները, ինչպէս նաեւ Վաղարշակայ նահնեաց անդրիները, (Բ, Հէ): Ուստի մայրաքաղաքին մէջ կը ձայնին միայն Արտեմեայ եւ Ապողոնի արձանները:

Միւս կուռքերուն գետեղման մասին որ եւ է փոփոխութիւն մը չի նշանակուիր: Ըստ այսմ պէտք է միայն Արմաւիր անուան տեղ փոխել զնել Արտաշատի անուան, որպէս զի ունեանք ուր թէ Հննեաց ցանիք, որոնց երկուքն՝ Արտաշատ (մեհեան Արտեմեայ եւ Ապողոնի), մին՝ Աշտիշատ երկու յարակից արձաններով (Հերակղէս եւ իւր տարփաւորն Ափրոդիտէ), եւ մէյ մէկ այս մեհեանոցները՝ Անի, Երեզ, Թիւ, Բագայտինը եւ Թորդան:

Այս մեհեանոցները շատ անկանոն կերպով բաշխուած են Հայ Հողին ամբողջութեան վրայ: Արտաշատ կենդրոնական Հայաստանի մէջն է. (Երասխի հովիտը) Աշտիշատ՝ Տարաւային. (Տարսնոց գաւառ.) միւս Հինգը խմբուած են Բարձր Հայոց անձուկ աշխարհաբաժնի մը մէջ՝ կազմուած երեք սահմանակից գաւառներէն՝ Գարանաղեաց, Եկեղեաց ("Վիլիսներ") եւ Գերբան ("Գերբաններ") իրաց այսպիսի տարբերակն վիճակ մը միայն շատ թերակատար կերպով կրնայ մեկնել յոյն քրմաց դիմադրած հաւանականութիւնն՝ իրենց կողմ Հայաստանի այլ եւ այլ նահանգները ցրուելուն դէմ:

Ք.

Վրիստոնէական թուականութեան Գ. դարուն վերջերը կամ Գ. դարուն սկիզբն — Ժամանակութիւն անորոշ է, — յունական կողմ Հայաստանի տաճարներուն մէջ բազմեղէն մերձաւորապէս շորհարիւր տարի ետքը, Տրդատ արքայն կը նստէր Վաղարշակաւ տարի Երեւան քաղաքէն ոչ հեռու: Բոլորովին արտակարգի դէպքերու հետեւութեամբն՝ որոնց դարձմանից պատմութիւնը կ'ընէ մեզի Ագաթանգեղոս. եւ Ս. Գրիգորի Լուսաւորչի քաղաքութեան արդեամբքն՝ Տրդատ կ'ընդգրկէ քրիստոնէական հրաւորայք: Նոյն իսկ մկրտուելէն յառաջ՝ կը հրամայէր՝ ինքնիշխանութեան, որ "Հայրենական հնամեաց նախնոյն եւ զեր կարծեցեալ աստուածն" շատուածն անուանեալս, քննուի:

1 Տես այս ուսումնասիրութեան կից քարտերը:

Հայոց աշխարհի Հողէն, եւ նաեւ անոնց յիշատակն անհետ կորսուի:

Այն ասոնն կը սկսի ճշմարիտ պատերազմ մը, որուն միայն ամենակարեւոր կէտերը կը քաղենք հոս: Տրդատայ կ'ընկերանան իւր ազնուականներն եւ իւր զինուորները. անոնց պէտք կ'ունենայ կռուելու համար դիւայ դէմ որոնք յաճախ զենի ձեռքին կը պաշտպանեն Հեթանոս տաճարներու մուտքը: Իրեն հետ կ'առնու զՍ. Գրիգոր, եւ թողով Վաղարշակաւ տու իւր գահանիստը. ամենէն յառաջ կը դիմէ դէպ ի Արտաշատ, որպէս զի կործանէ Առաւոյ դիցուհւոյ բազմեղէն բայց՝ քաղաքը մոնեկէն յառաջ՝ "ի ճանապարհի" կը գտնէ Տէր (կամ Տէր) դից մեհեանը, զոր նախ կը քանդէ, յետոյ քանդելով Առաւոյ մեհեանն ալ. (Ագաթ. էջ 584 եւն):

Այնուհետեւ Ս. Գրիգոր կը սկսի շրջան մը ընել աւետարանելու Հայոց աշխարհի քաղաքները, աւաններն ու գիւղերը, նշանակելով ապագայ եկեղեցիներու տեղերը, անկելով իսաչէր, եւ սորվեցնելով քրիստոնէական վարդապետութիւնը. (անդ՝ էջ 587 եւն):

Այս սկսի դարձեալ կուռքերու դէմ պատերազմը: Տրդատ եւ Ս. Գրիգոր կը դիմեն Հայոց աշխարհի արեւմտակողմը, ուր նախ կը գտնեն, Բարանաղեաց գաւառին մէջ Թորդան գիւղը, Գարնի՝ գից մեհեանը: Մեհեանը կը կործանուի եւ դից արձանը կը փշուրի: Ս. Գրիգոր կը ձայն նոյն գաւառը՝ բնակիչները քրիստոնէութեան դարձնելու համար, եւ կը յաջողի՝ հալածելով դեւերը. (էջ 588 եւն):

Թագաւորն ու Սուրբն անկէ կու գան Անի ամրոցն, Հայոց արքայից գերեզմանատեղին, որպէս զի կործանեն Առաւոյ: Տօր ամենայն դից բազմեղէն. յետոյ մերձակայ Եկեղեաց գաւառն, ուր Երեզ աւանին մէջ կը կործանեն Առաւոյ տաճարը. անցնելով Գայլ (LYCEN) գետը՝ Թիւ աւանին մէջ կը տապալեն Նախի Արամազդայ դստեր՝ տաճարը. վերջապէս Ս. Գրիգոր աւետարանելը շարունակելով եւ Տրդատ պատերազմելով իրեն պատահած սքանչելիքները՝ կը հասնին Գերբան գաւառը, եւ կը քանդեն Բագայտինը աւանին մէջ՝ Միւր դից, Արամազդայ որդւոյն տաճարը. (էջ 590 եւն):

Բարձր Հայոց մեհեաններու կործանմանն ետքը՝ քանդման այս գործը ինչ մը ժամանակ դադար կ'առնու: Թագաւորն եւ արքունիքը դարձած են քրիստոնէ հաւատոյ, բայց տակալին չէին "յուսաւորեալ մկրտութեամբ", որով հետեւ

Ս. Գրիգոր՝ տակաւին քահանայ չըլլալով՝ չէր կրնար մկրտել։ Մեծ ժողովք վրէժաւոր վազար- շապատ, ուր Կ'որոշուի խաւրէկ զինքն ի կեսարիա կապագովկիոյ, որպէս զի տեղւոյն եպիսկոպոսէն ձեռնադրուի։ Ս. Գրիգոր ճամբայ կ'ընէ «ի կաստն արքունականոս» ուղեկցութեամբ բազմա- թիւ նախարարաց եւ բիւր մի զօրաց։ Կեսարիա կը ձեռնադրեն զինքն Ղեւոնդիոս եպիսկոպոս եւ նոյն կողման միւս եպիսկոպոսները. եւ այսպէս կ'առնու. «նա իշխանութիւն յերկինս եւ յերկրի, առնուլ զփականս արքայութեանն երկնից»։ Ըստ ծիսից եղած քահանայ (եւ եպիսկոպոս) եւ գլուխ չայոց եկեղեցւոյ, կը դառնայ իւր երկիրը, մեծապատիւ մեծարուած ամէն անցած տեղե- րէն, եւ բերելով իրեն Տետ սրբոց թանկագին նշխարքն զոր իրեն շնորհած էր Ս. Ղեւոնդիոս. (էջ 594 եւն)։

Հասնելով չայոց երկրին սահմանագլուխը՝ կ'իմանայ Ս. Գրիգոր որ կանգուն կայ տակաւին Յարօնոյ աշխարհը մեհեան մ'որում մինչեւ այն ատեն ինչպե՛ս եւ էր Վահէվահեան՝ մեհեանն էր, նուիրուած Վահէի գից, ութերորդն Տոշա- կաւոր մեհեանաց, «յաշտից տեղիք թագաւորացն չայոց մեծաց», լի ամենամեծ գանձերով, եւ կը գտնուէր Աշտիշատի աւանը։ Ագաթանգեղոս միւս մեհեաններն շատ աւելի մանրամասնու- թիւններ կը հարողով այս Տոշակաւոր մեհեանի վրայ։ սակայն իւր նկարագրութիւնը շատ պայ- ծառ չէ։ Կը տեսնենք որ Վահէվահեան մե- հեանն երեք բազիւնք կամ ասճար ունէր, որոնք նուիրուած էին՝ առաջինը Վահագն գից, եր- կրորդը Ոսկեմօր, երրորդը՝ Աւորիլ գիցուհոյն, Վահագնի տարիաւորին, զոր Յոյնք Ագր-դիտէ կ'անուանեն։ Երկրորդին մասին մեկնիչները կը համաձայնին յայնմ որ զՈսկեմայր գից նոյն կը

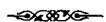
համարին Անահայոց գիցուհոյն հետ՝ զոր ար- դէն գասնը յԱրտաշատ եւ յԵրեզ, բայց հոս բնագիրը չի յիշեր յանուանէ։

Վահէվահեան մեհեանի կործանման ժամա- նակ շատ աւելի արտակարգի սքանչելիքներ պա- տահեցան։ Մեհեանը տապալելու համար խաւ- րուած զինուորները՝ դեւորանոց մոլորցընելով՝ չէին կրնար մուտք գտնել։ Իրենց գործիքներուն երկաթը չէր գծեր որմոց վրայ։ Ս. Գրիգոր այս բանս տեսնելով կ'ընէ բլրոյն վրայ՝ որ մեհե- նին հանգիստացնէր, օգնութեան կանչեց Ամ- նագօրն, եւ իւր ձեռքը բռնած խաչէն բխեց «հողմ ուժգին» որ գնաց տապալեց հարկեց շինուածքն, այնպէս որ եւ ոչ Նշմար՝ մը մնաց տեղւոյն. (էջ 606 եւն)։

Այն ժամանակ միայն Ս. Գրիգոր շինեց առաջին եկեղեցին եւ սկսաւ Հայերը մկրտել։ Տրդատ արքայ՝ լսելով իւր Վաղարշապատ գա- հանիստը սրբոյն եպիսկոպոսի դարձը, աճապարեց եկաւ առջեւն ելելու, եւ մկրտեցաւ. Եփրատայ ափանց վրայ իւր արքունեօք եւ բոլոր բանակովն։ Մեր նպատակէն դուրս է հոս պատմական ճշմարտութեան տեսակէտով ծջգրտել այս զար- մանալի պատմութիւնն որուն գլխաւոր կետերը քաղցիցնք գրիցք։ Կ'ընդունինք դէպքերն այն- պէս ինչպէս որ մեզի կը պատմուին, եւ կը հաս- տատենք որ քանդման եկեղեցիկուեցած ութ մե- հեաններ, որոնց երկուքն էին յԱրտաշատ, եւ մէկ մեկ հատ այս աւանները՝ Թորգան, Անի, Երեզ, Թիլ, Բագայաւինը եւ Աշտիշատ, վեր- ջինս երեք կուռքերով՝ որոնց երկուքը յանուանէ յիշուած են։

(Ընդհանրիւն)

Հ. Յ. Յ.

Ա Յ Ո Ւ Ր Ա Յ Ո Ւ Ր Ա Յ Ո Ւ Ր

ՀԱՅԵՆՈՍՏԵՆ, ԶԻԳՆՈՍՏԵՆ ԵՒ ԱՐԵՒԻՏԵՆԸ
ՊԵՐՈՎԱՍՏԵՆ՝ ԲՈՐԵԼԱՎԱՆ-ՇՈՐԻՍՏԵՆԸ
ՍԵՊՈԳԵՐԻՈՒ ՀՄՈՇԵՆ

(Ընդհանրիւնի)։

Բ.

Վանայ ծովուն արեւմտեան ու հարաւ- արեւմտեան կողմերը գտնուող երկիրներ։

1. Բիւր-Ջաւաի, Ըւորդի- (Ռուրդի?), Նիւրդու, Ուրուսի։

Ա. Բիւր-Ջաւաի։ Համառօտիւ սա կերպով է, որ այս երկիրն Ասորեստիւրպաղայ եւ Աղամանա-

հագնի («Սինի» Վահագնի)։ Նոյն «սինիակ» բառը կը նշանակէ նոյնպէս քաղաքը։

1. Վահեւահեան բառը տակաւին բաւականաչափ մե- յուած չէ։ Կ'ընթաց թէ կ'անանգի Վահեւահեան մեհեանն որ համարող ըլլայ Վահեւահեան։ Zsiffo, H. Gelzer, Zur arm. Götterlehre, p. 104, եւ Hübsehmann, Arm. Gram- matik, I, 78. 508։

2. «Ռիւրդու պաշտան», եւն.։ Թարգմանիչներուն մեծ մասը միտ չեն դրած որ իստքն էր պարսկական «աւ- թիւրդ» (եւ վերջին) կապալապատիս պաշտան մասին. զոր Ս. Գրիգոր փոքրածնց։ Tomaséo կը թարգմանէ՝ cele- brato col nome d'ottavo culto del così detto Vaacno (հռչակուեց անուան ութ թերորդ պաշտամանս այսպէս անուա- նած ան Վահագնի)։ — Langlois կը փոխադրէ՝ célèbre par le nom de la huitième statue du dieu appelé Vahakn (հռչակուեց որ անուան ութ թերորդ արձանին դից Վահագն անուն)։ Հիւսպման շատ լաւ փոխադրած է՝ das achte be- rühmte Heiligthum (ութերորդ հռչակուեց արքայանե կամ մեհեանը)։ տես Arm. Gramm. I, 78։

3. Հայերեն բնագիրն, եթէ բառացի թարգմանուի, կ'ըստ թէ երրորդ ասճարը կ'անուանէր Նիւրդան Վա-